

DOROTA MICHUŁKA ORCID: 0000-0002-7237-2618

Uniwersytet Wrocławski

MATEUSZ ŚWIETLIICKI ORCID: 0000-0001-7009-3837

Uniwersytet Wrocławski

MACARENA GARCÍA-GONZÁLEZ ORCID: 0000-0001-8051-9969

Chilijski Papieski Uniwersytet Katolicki

Teoria i praktyka pamięci w kulturze terażniejszości (w perspektywie badań nad literaturą dla młodego odbiorcy)

Współczesne „wielokierunkowe i wielopostaciowe zainteresowanie przeszłością” (Tarkowska 2016: 121), a co za tym idzie, także badania nad pamięcią, mają ogromne znaczenie zarówno na poziomie indywidualnego odbioru rzeczywistości, jak i w perspektywie zbiorowej: wspólnot, społeczeństw i narodów. Interdyscyplinarność zjawiska pamięci zbiorowej prowokuje do wyzwań natury metodologicznej nie tylko w obszarze ujęć natury historycznej, kulturoznawczej i literaturoznawczej, ale także w kontekście eksploracji psychologicznej (np. poznawczej, społecznej) i mocno ugruntowanych już w Polsce badań natury socjologicznej, historycznej oraz biograficznej (zob. Maruszewski 2005; Barlett 1995; Szacka 2006; Saryusz-Wolska 2009; Szacki 2011).

Znaczącą rolę odgrywa od wielu lat w polskich badaniach nad pamięcią także perspektywa łączenia teorii i praktyki, np. analiza wyników badań empirycznych takich jak ankiety czy wywiady w połączeniu z metodologią badań ilościowych (np. sondaży), interpretacje źródeł historycznych, materiałów archiwalnych, zdjęć, pomników pamięci, przekazów ustnych (oralności) oraz analiza treści przekazów medialnych. Istotna wydaje się również perspektywa dydaktyczna (np. analiza treści szkolnych podręczników do historii) oraz koncepcje pedagogiczne (zob. Szacka 2006; Szpociński 2004, 2005; Topolski 1981; Maternicki 1998; Pomorski 2017).

Większości badań przyświeca perspektywa kultury terażniejszości. Elżbieta Tarkowska pisze, że „wyjątkowe miejsce terażniejszości w kulturze współczesnej, pozwala określać ją mianem «kultury terażniejszości»” (Tarkowska 2016: 121), staje się ona swoistym katalizatorem przemian, wyznacznikiem opisu zmiennych w badaniach nad pamięcią, istotną perspektywą omówienia zagadnienia transformacji, kontynuacji i nawiązań. Wielu badaczy zarówno w Polsce, jak i za granicą przywołuje analizę i interpretację materiału

odnoszącego się do teorii i praktyki pamięci w perspektywie terażniejszości, podkreślając, że dopiero w tym „temporalnym układzie” mówienia o przemiatach czasu społecznego oraz relacjach między przeszłością, terażniejszością i przyszłością (np. w odniesieniu do pojęć: dawniej i dziś czy tradycji i współczesności¹) – w kontekście dialogów pokoleń, opowiadanych i spisanych historii rodzinnych, „dorosłej pamięci” o dzieciństwie – można precyzyjniej „nazwać” i lepiej „zrozumieć” przeszłość (zob. Szacki 2011; Saryusz-Wolska i Traba 2014).

Przyjmując socjologiczną perspektywę badań nad pamięcią i pozostając pod wpływem myśli Émile’a Durkheima (1858–1917), a następnie Maurice’a Halbwachsa (1877–1945), w naukowym polskim dyskursie na temat społecznej pamięci należy wymienić niedocenionego za granicą polskiego kulturoznawcę i socjologa Stefana Czarnowskiego, który co prawda nie wprowadził do swoich badań pojęcia „pamięć”, jednak już w czasach międzywojennych (1918–1939) opublikował znaczącą monografię *Kultura*², w której – niezależnie od wyników badań Halbwachsa – posłużył się zagadnieniem zbiorowych wyobrażeń o przeszłości, odpowiadającym w pełni badaniom nad pamięcią (Traba 2008; Tarkowska 2006; Tarkowska 2011).

W szerszej perspektywie społeczno-kulturowej w swych prekursorskich pracach Czarnowski opisał m.in. zagadnienia: zmiennego i zróżnicowanego wymiaru czasu, przestrzeni i historii (Tarkowska 2016: 124), podejmował kwestie tradycji, świadomości, tożsamości i kultury historycznej. Kornelia Kończal i Joanna Wawrzyniak piszą nawet o „problemie substytucji”, twierdząc, że polskie badania nad tradycją, tożsamością czy świadomością historyczną „zastępowały” przez wiele lat badania nad pamięcią (Kończal, Wawrzyniak 2011: 11). Badaczki dodają, iż w kontekście kwestii wyobrażeń o przeszłości Czarnowski koncentrował się na dwóch obszarach zagadnień: wnikliwym spojrzeniu na temat „dawności w terażniejszości” (Czarnowski 1956b) oraz na omówieniu mechanizmów i funkcji społecznej heroizacji postaci (w tym przypadku św. Patryka w Irlandii) (Czarnowski 1956c) i związanych z tym kultem „miejsc pamięci” (*lieu de mémoire*), a także „wyjaśnieniu związków między kultem bohaterów a ustrojem społecznym” (Czarnowski 1956c: 11). Te dwa spojrzenia naukowe mogą być traktowane jako swoista zapowiedź (przedwstęp) badań, które w latach 80. XX wieku przeprowadził francuski historyk Pierre Nora. „Dawność w terażniejszości” Czarnowskiego nie jest mianowicie niczym innym, jak „historią drugiego stopnia” (*histoire au second degré*) Pierre’a Nory, która: „[...] nie bada determinant, lecz skutki; nie bada działań pozostających w pamięci lub takich, które są upamiętniane, lecz ślady tychże i reguły gry

¹ W obszarze interdyscyplinarnych badań nad pamięcią istotną publikacją stała się w Polsce także edycja *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. R. Traba, M. Saryusz-Wolska (współpraca J. Kalicka).

² Pięciotomowa – pełna – edycja prac Czarnowskiego ukazała się dopiero w latach 50. XX w.

„rządzące formami ich upamiętniania” (Kończal, Wawrzyniak 2011: 14–15). Co więcej, ten rodzaj historii „nie bada wydarzeń samych w sobie, lecz ich konstruowanie w czasie”, jak również „nie bada tego, jaka naprawdę była przeszłość, lecz bada jej nieustanne wykorzystywanie, jej używanie i nadużywanie oraz jej znaczenie dla, poszczególnych, następujących po sobie teraźniejszości” (Kończal, Wawrzyniak 2011: 16). Zamiast badać tradycje, historia drugiego stopnia bada „sposób, w jaki były one tworzone i przekazywane” (Kończal, Wawrzyniak 2011: 16). W tym kontekście warto przywołać słowa Niny Assorodobraj-Kuli, która dodaje, że „We wszystkich [...] niemal teoriach, które tworzą społeczeństwa o samych w procesach samookreślenia się grup społecznych, klas, narodów, wyodrębnionych kręgów kulturowych, w skład owych systemów «wiedzy o sobie» czy «wyobrażeń o sobie» wchodzi najczęściej [...] takie czy inne postaci «włączania» przeszłości do aktualnej świadomości społecznej” (1963: 5). Może warto zastanowić się, w jakim stopniu wyobrażenie społecznej przeszłości wpływa na teorię pamięci kulturowej/zbiorowej/historycznej i w jaki sposób uobecnia się ona w obszarze eksploracji tekstów kultury przeznaczonych dla młodego odbiorcy?

Wyjątkową rolę odgrywa w nich m.in. typ narracji parabolicznej, metaforycznej, onirycznej, postmodernistycznej, poetyckiej, baśniowej, np. w utworach, w których szczególne miejsce zajmuje temat traumatycznych przeżyć wojennej Zagłady, pamięci o Holokauście i o trudnych relacjach polsko-żydowskich (Czapliński 2010; Błoński 1994; Jażdżewska-Goldsteinowa 1995: 9). Zakorzenione są one w indywidualnych doświadczeniach dzieci i dorosłych, łączą narrację dokumentu z liryzmem, są fragmentaryczne, szkicowe, „rwane”, funkcjonują jak mikro-opowieści oraz oderwane od całości mikro-zdarzenia. Te fikcyjne historie utrzymane są często w poetyce Bachelardowskiej wyobraźni, zanurzone w problematyce egzystencjalnej i odwołują się do poziomu etycznych reprezentacji rzeczywistości (w tym postaw etycznych).

Utworki o tematyce zagłady są także pełne „ciszy emocji”, oddają wyjątkową antropologiczną wrażliwość narracji – czasem wyraża się ona nie w słowach, ale w „odczuwaniu” czasu, doświadczaniu jego trwania, uwidacznia się w prostych gestach i spojrzeniach (por. Ubertowska 2007). Czas, który odczuwają bohaterowie, może być indywidualny i psychologiczny, przybiera też postać „intersubiektywnego czasu konkretnego” (Bartoszyński 1987: 220), rodząc pytania „o ciągłość, trwałość i tożsamość w czasie jednostki ludzkiej [...] oraz o związek pamięci indywidualnej z trwałością ja” (Bartoszyński 1987: 220). Przesunięcia w czasie i powroty do przeszłości wydobywają w opowiadaniach także poetyckie obrazy szczęśliwego dzieciństwa. Nawiązują one do tradycji i estetyki arkadyjskiej i pozwalają bohaterom na chwilowe zapomnienie o dziejącym się koszmarze. Taka strategia narracyjna pozwala uwypuklić w tekście kwestie psychologii bohaterów i problemy odporności ludzkiej psychiki.

Analiza literackich świadectw przeżyć ocalonych pozwala stwierdzić, że docierają one do odbiorców w strukturze odpowiadającej perspektywie

antropologicznej lub poznawczej (Young 1988). Mogą zatem ukazywać „pewną wizję reprezentacji przedstawiających procesy mentalne zachodzące w ludzkim umyśle” (Owczarek 2001: 15). Narracje pisarzy bazujących na temacie Holokaustu „imitują niedoskonałość pamięci i ograniczoną perspektywę poznawczą [...] (ale przede wszystkim pokazują) funkcję rozpadu obrazu świata, osuwania się ziemi, na której wspierało się życie przed wojną, przed Zagładą” (Ubertowska 2007: 151). Wybór takiej strategii opisu odpowiada też samej naturze przeżycia i biografii, która nie układa się w spójną, sensowną, pozbawioną znaczenia autonarrację, ale pokazuje specyficzny wzór refleksji o „strzaskanym życiu” w ujęciu Theodora Adorna (1999)³.

„Wydarzenia Holokaustu nie tylko kształtują się w narracji *post factum*, ale zostały pierwotnie ukształtowane przez schematy, które zdeterminowały ich pojmowanie i wyrażanie” – pisze James E. Young w książce *Writing and Rewriting the Holocaust* (1988). Idąc dalej tropem Aleksandry Ubertowskiej, jednym ze sposobów „opisywania traumatycznego doświadczenia i jego następstw” byłyby pojedyncze mikro zdarzenia, mikronarracje, mikroopowieści, nie zawsze spójne i koherentne, często fragmentaryczne, podzielone na mniejsze sekwencje i segmenty” (2007: 151).

Takie strategie przedstawiania świata wiążą się z kwestią niewyraźności i odsyłają czytelnika do kategorii dekonstrukcji języka, podmiotu i rzeczywistości. Literackie świadectwa Zagłady prezentowane przez współczesnych autorów dla dzieci i młodzieży pozwalają zatem na analizę fenomenu pamięci z nowoczesnej perspektywy, co umożliwia badaczom uwzględnianie jej zmiennego i dynamicznego charakteru (por. Ulanowicz 2013). Zakładają więc „nieciągłość” narracji, jej niekompletność, brak logicznej struktury przyczynowo-skutkowej opowieści, eksponując jednocześnie obrazy poetyckie i mentalne pozornie niezwiązane z całością wypowiedzi (por. Rembowska-Płucienik 2009; Jahn 2005).

Istotną perspektywą rozważań w interpretacji utworów przynależnych do kategorii tych badanych z punktu widzenia współczesnego młodego odbiorcy i obszerniej – edukacji humanistycznej – stanie się zatem zagadnienie pamięci kulturowej i historycznych kontekstów jej „wykorzystania” w budowaniu świadomości społecznej – rozpatrywanej w kontekście polityki historycznej, antropologii kulturowej i historii komunikacji (zob. Assmann, A. 2012), kwestii postpamięci (zob. Hirsch 1999), tematu relacji historii i pamięci miejsca (zob. Nora 1998), pamięci zbiorowej i indywidualnej (zob. Halbwasch 1992), pamięci i kultury popularnej (Landsberg 2004) – oraz eksploatowane także wyraźnie w ostatnich latach kwestie historycznego dyskursu pamięciowego

³ O tym typie narracji, stosowanej w kontekście społecznej wspólnoty, wspomina Maria Janion w interpretacji *Pamiętnika z powstania warszawskiego* Mirona Białoszewskiego: „To, co zwykle traktowane jest jako zespół cech wyobraźni poetyckiej – postrzeganej jako senna, oniryczna, somnambuliczna – nagle staje się wspólnym doświadczeniem całej populacji powstańczej” (Janion 2007: 76).

w perspektywie tekstów o Zagładzie (Czapliński 2009; Ubertowska 2007; Żurek 2021), zagadnienie figur pamięci i dialogu pokoleń w badaniach nad tekstami kultury dla dzieci i młodzieży (Por. Kertzer 2002; Bosmajian 2002; Kokkola 2003; Vice 2004; Shavit 2005; Kidd 2005; Ramos 2010; Scerbo 2012; Ulanowicz 2013; Gangi 2014; Snell, Hutchison 2014; Oziewicz 2016; Kania 2017; Dean-Ruzicka 2017; Michułka 2018; Wądolny-Tatar 2018; García-González 2020; Dudek-Wójcik 2020; Kamińska-Maciąg 2020; Herrera-Cortés, Per-túz-Bedoya 2020; Świetlicki 2020; Kachak 2021)⁴.

Punktów naukowego spojrzenia na zjawisko pamięci mamy tu zatem wiele, co przekłada się na wielopłaszczyznowość ujęć i wielodyscyplinarność zadań w literaturoznawczo-kulturowych praktykach badawczych, a tym samym stwarza kłopoty związane nawet z klasyfikacją pojęć czy nazwaniem narzędzi metodologicznych w obszarze tej „wędrującej” postdyscypliny (*memory studies*). Porządkując niektóre zagadnienia, wprowadzając metodologiczne kryteria oglądu zjawiska pamięci, powyższe kwestie „ułożyli” Assmannowie, wprowadzając podział na trzy kategorie: (a) pamięć indywidualną, osadzoną w jednostkowym doświadczeniu biograficznym; (b) komunikacyjną, przekazywaną w toku międzypokoleniowego dialogu; (c) kulturową, utrwaloną w symbolach i artefaktach, umacniającą tożsamość zbiorową (Assmann, A. 2012). Natomiast Maurice Halbwachs w swoim klasycznym już socjologicznym studium pamięci (edycja polska Społeczne ramy pamięci, 2008) wiele miejsca poświęcił zagadnieniom lokalizacji i przechowywania wspomnień oraz rekonstrukcji przeszłości. Uwzględnił także koncepcję pamięci zbiorowej, która jego zdaniem „uobecnia się” i uaktywnia w ramach różnych wspólnot, np. klas społecznych czy społeczności/grup rodzinnych. Badacz stwierdza, że dopiero wspólnota może dostarczyć podmiotowi (także dziecięcemu odbiorcy) określonych ram, w których sytuuje on zapamiętane fakty (Halbwachs 2008). Wszystkie trzy kategorie pamięci, które omawiają Assmannowie, oraz zagadnienia „przechowywania wspomnień” i rekonstrukcji przeszłości w obrębie społeczności i wspólnot w ujęciu Halbwachsa obecne są także w utworach przeznaczonych dla młodego odbiorcy i omówione zostały w artykułach, które opublikowane są w niniejszym tomie.

Ponadto, wydaje się, że powyższe rozważania łączące kwestie literaturoznawcze z antropologiczno-kulturowym ujęciem zjawiska pamięci obecnym w utworach dla dzieci i młodzieży, rozpatrywanym w perspektywie „kultury terażniejszości”, mogą odzwierciedlać także aktualne problemy społeczne, prowokując do dyskusji na tematy trudne (w tym np. zagadnienie historycznego i kulturowego „bagażu” kłopotliwego dziedzictwa przeszłości i związane z tymi kwestiami działania polityki historycznej), promując sprawczość i partycypację w kulturze. Są częścią szerszego „projektu edukacyjnego” nazwanego

⁴ Zob. numer ósmy (2018) *Filoteknosa* poświęcony rosyjskiej i wschodnioeuropejskiej literaturze wojennej (red. Larissa Rudowa i Dorota Michułka).

przez Ryszarda Nycza „humanistyką społecznej przydatności”, która „powinna podejmować i rozwiązywać przede wszystkim problemy społecznie i cywilizacyjnie istotne współcześnie, zamiast zamykać się w wieży z kości słoniowej swych anachronicznych, hermetycznych zagadnień” (2017: 21).

Teksty zawarte w niniejszym numerze *Filoteknosa* charakteryzuje interdyscyplinarne i wielokierunkowe podejście do problematyki pamięci w literaturze dla dzieci i młodzieży oraz w kulturze dziecięcej. Autorzy badają teksty kultury takie jak powieści dla młodzieży, książki obrazkowe, wiersze, autobiografie i powieści graficzne, reprezentujące różne kultury i tradycje literackie. Artykuły zostały ułożone w siedem bloków tematycznych.

W pierwszej części znalazły się teksty prezentujące różne podejścia do przedstawiania drugiej wojny światowej w narracjach dla młodych czytelników. W artykule otwierającym, zatytułowanym „*Noc żywych Żydów [Night of the Living Jews]*” by Igor Ostachowicz – *Judaic and Shoah Topoi* Sławomir Jacek Żurek bada rolę różnych toposów Zagłady we współczesnej literaturze polskiej. Farriba Schulz w „*Sois gentil et tiens courage!*” *Reshaping “Anne Frank’s Diary” Through New Imagery* pokazuje, jak powieść graficzna, będąca adaptacją popularnego dziennika Anne Frank, łączy odwołania do figur pamięci o Zagładzie z elementami fikcji literackiej. Monika Graban-Pomirska w tekście *Tragizm, codzienność i przygoda. Pamięć o wojnie w powieściach „Dzieci Warszawy” Marii Zarębińskiej i „Dzieci wśród nocy” Ireny Krzywickiej* skupia się na reprezentacjach pamięci w dwóch zapomnianych polskich powieściach wydanych wkrótce po zakończeniu drugiej wojny światowej. Krzysztof Rybak w *Shaping the Memory of Irena Sendler in Polish Children’s Literature*, ostatnim artykule tej części tematycznej, omawia sposoby przedstawiania Ireny Sendlerowej w książkach dla młodych czytelników.

Kolejny blok tematyczny poświęcony jest związkom między pamięcią a migracjami. Zarówno Katarzyna Wądolny-Tatar w tekście *Migration as an Experience of Speech and Communication in Polish Children’s Literature*, jak i Małgorzata Wójcik-Dudek w artykule *Pamięć domu. Polska literatura dla dzieci o migracjach* skupiają się na analizie wielorakich sposobów przedstawiania tej problematyki we współczesnej literaturze polskiej. Autorki wydają się zgadzać z Hartmutem Lutzem, który twierdzi, że „traumy emigracji i wygnania są rzeczywiście transpokoleniowe” (2007: 19).

Na trzeci blok tematyczny składają się artykuły dotyczące narracji wizualnych i multimodalnych – książek obrazkowych i fotografii. W *Memory Visualized. A Comparative Analysis of Iconotexts in Selected Nordic Picturebooks* Hanna Dymel-Trzebiatowska bada motywy mnemoniczne w skandynawskich książkach obrazkowych, natomiast Justyna Zajac pisze o obrazach wojny i dzieciństwa w tekście *Obraz żydowskiego dziecka oraz pamięć o wojnie w książkach obrazkowych dla młodego odbiorcy. Dotknięcie człowieka – wskreszenie obrazu*. W artykule *Studium narracji pisanej fotografią Krzysztofa Millera* Anna Włodarczyk szczegółowo analizuje rolę pamięci w twórczości Krzysztofa

Millera. Ostatni tekst w tym bloku tematycznym, *Time Lost and Time Regained in Contemporary Children's Literature*, autorstwa Tziny Kalogirou, poświęcony jest ukazaniu wielowymiarowej roli czasu w książkach obrazkowych.

Autorzy kolejnych artykułów badają reprezentacje dziecięcej pamięci w poezji i autobiografiach. Paweł Mackiewicz w *Dzieciom, którymi byłem. Przestrzenie pamięci Dariusza Suski* analizuje obrazy dzieci i dzieciństwa w poezji Suski, natomiast Dagmara Tomczyk w tekście *Pamięć wpisana w przestrzeń miasta. O Podróży w krainę dzieciństwa Horsta Bienka* bada relacje między pamięcią, historią i przestrzenią w autobiografii Horsta Bienka. Kamil Nolbert w *Dlaczego Otwock rymuje się z sosną? Przestrzeń, czas i pamięć w Piotra Sommera wierszach dla dzieci* analizuje relacje między przestrzenią, czasem i pamięcią w poezji dziecięcej Sommera.

W piątym bloku przeplatają się tematy pamięci, pokoleń, wartości i edukacji. Dorota Michułka i Mirosława Wawrzak-Chodaczek poruszają tę problematykę w artykule *Meetings with the Past: Figures of Memory, Values, and Education in Contemporary Polish Narratives for Children and Young Adults*. Jolanta Ługowska w *Pamięć rodzinna w cyklu powieści Małgorzaty Musierowicz „Jeźyczada”* skupia się na pamięci i relacjach rodzinnych w popularnym cyklu powieści Musierowicz. Wojciech Browarny w *Turystyka literacka na Dolnym Śląsku i pograniczach regionu (zarys badań dziedzictwa kultury literackiej i współczesnych zasobów turystyczno-literackich)* pisze o turystyce dziedzictwa literackiego i roli miejsc pamięci (Nora 1998) w przekazywaniu pamięci kulturowej. Justyna Mętrak w *“We Make Our Own Familia” – The Transfer of Memory in Patricia Nell Warren’s “Billy’s Boy” (1997)* wskazuje na rolę przedmiotów i zwyczajów w pokoleniowym przekazie pamięci w mało znanej amerykańskiej powieści, będącej kontynuacją bestsellerowego *The Front Runner* (1974) Warren. W swej analizie Mętrak skupia się na traumatycznym wpływie śmierci ojca głównego bohatera na jego rodzinę.

Następna grupa tematyczna zawiera dwa artykuły poświęcone figurom pamięci i sposobom reagowania na nie przez dzieci. W *“We Go on Adventures...” – How Children Deal with Golem Representations in Literature and Popular Culture* Caroline R. Wittig pisze o postawach niemieckich dzieci wobec wybranych popularnych przedstawień Golema. Justyna Kowal w *Figures of Memory in W. G. Sebald’s “Austerlitz” – Reception of Young Readers* bada reakcje czytelnicze grupy trzynasto- i czternastoletnich uczniów poproszonych o przeczytanie *Austerlitz*.

Ostatni blok tematyczny zawiera dwa teksty. W *Historycy i historia wobec pamięci. Refleksje na marginesie wielkich dyskusji* Małgorzata Ruchniewicz dokonuje przeglądu różnych teoretycznych podejść do pamięci, jakie reprezentują historycy. Natomiast w swojej wnikliwej analizie *Strategie narracji i pamięć o terrorze w „Dzieciach Kruka” Julii Jakowlewej*, Sylwia Kamińska-Maciąg bada przedstawienie Wielkiego Terroru we współczesnej rosyjskiej fikcji historycznej.

Tradycyjnie, ten numer *Filoteknosa* również zawiera sekcję VARIA, do której weszły dwa teksty. Maria Kwiatkowska-Ratajczak (*One Student, Two Schools – About the Problems of Combining Education in Poland and Abroad*) pisze o problematyce edukacji, a Inna Sergienko bada reprezentacje chłopczości w radzieckiej literaturze dla dzieci (*“Boys with Swords” – The Heroes of the Last Soviet Generation and the Models of Masculinity in Vladislav Krapivin’s Fiction*).

W tym numerze *Filoteknosa* publikujemy wywiad z Anastasią Ulanowicz, amerykańską badaczką literatury dziecięcej i studiów nad pamięcią, przeprowadzony przez Mateusza Świetlickiego. W wywiadzie Ulanowicz opowiada o swoich dawnych i obecnych badaniach, a także o tym, w jaki sposób ukraińsko-polskie dziedzictwo wpłynęło na jej pracę.

Ponadto w numerze znalazły się dwa artykuły recenzyjne poświęcone najnowszym publikacjom naukowym dotyczącym literatury dziecięcej. W *Nostalgia, the Distorted Mirror, and the Problem of Translations* Mateusz Świetlicki omawia monografię Małgorzaty Chrobak pt. *Bohater literatury dziecięcej i młodzieżowej z okresu PRL-u. Między kreacją a recepcją* (2019), zaś Bogumiła Staniów w *Contemporary Popular Science Books for Children and Youth in France – An Example of Model Development Strategies on the Publishing Market* pisze o najnowszej książce Agnieszki Wandel pt. *Przemiany współczesnej książki popularnonaukowej dla dzieci i młodzieży (na przykładzie francuskiej oferty wydawniczej)* (2019).

Jesteśmy wdzięczni wszystkim autorom za ich zaangażowanie w to przedsięwzięcie redakcyjne. Dziękujemy również recenzentom zewnętrznym za ich cenne uwagi i wnikliwie sugestie.

BIBLIOGRAFIA

- Assmann, A. 2012. *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Assmann, J. 1995. Collective Memory and Cultural Identity. Tłum. J. Czaplicka. – *New German Critique*, 65, *Cultural History/Cultural Studies* (Wiosna–Lato): 125–133.
- Assorodobraj-Kula, N. 1963. „Żywa historia”. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze. – *Studia Socjologiczne*, 2.
- Barlett, F. 1995. *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartoszyński, K. 1987. Problem konstrukcji czasu w utworach epickich. – Markiewicz, H. (Ed.). *Problemy teorii literatury*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 220.
- Błoński, J. 1994. *Biedni Polacy patrzą na getto*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bosmajian, H. 2002. *Sparing the Child: Grief and the Unspeakable in Youth Literature about Nazism and the Holocaust*. New York–London: Routledge.
- Czapliński, P. 2010. Zagłada – niedokończona narracja polskiej nowoczesności. – Buryła, S. (red.), Molisak, A. (red.). *Ślady obecności*. Kraków: Universitas, 108–142.
- Czarnowski, S. 1956a. *Dzieła*. Vol. 1–5. Assorodobraj, N. (red.), Ossowski, S. (red.). Warszawa: PWN.

- Czarnowski, S. 1956b. Dawność a terażniejszość w kulturze. – *Dzieła*. Vol. 1. Assorodobraj, N. (red.), Ossowski, S. (red.). Warszawa: PWN.
- Czarnowski, S. 1956c. Kult bohaterów i jego społeczne podłoże: święty Patryk, bohater narodowy Irlandii. – *Dzieła*. Vol. 4. Assorodobraj, N. (red.), Ossowski, S. (red.). Warszawa: PWN.
- Dean-Ruzicka, R. 2017. *Tolerance Discourse and Young Adult Holocaust Literature: Engaging Difference and Identity*. New York: Taylor & Francis Group.
- Engelking, B. 1996. „Czas przestał dla mnie istnieć...” *Analiza doświadczenia czasu w sytuacji ostatecznej*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Erll, A. 2005. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*. Stuttgart–Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Erll, A. 2008. *Cultural Memory Studies: An Introduction*. – *Cultural Memory Studies*. Erll, A. (Ed.), Nünning, A. (Ed.). New York–Berlin: De Gruyter.
- Gangi, J. 2014. *Genocide in Contemporary Children's and Young Adult Literature: Cambodia to Darfur*. New York: Routledge.
- García-González, M. 2020. Post-representational Cultural Memory for Children in Chile: From La Composición to Bear Story. – *Children's Literature in Education*, 51(2), 160–178.
- Halbwachs, M. 2008. *Společné ramy paměti*. Tłum. M. Król. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Herrera-Cortés, M. C., Pertúz-Bedoya, C. J. 2020. Literatura infantil y pasado vergonzante: espacios y aconteceres entre generaciones. – *Revista Colombiana de Educación*, 1(78), 43–72.
- Hirsch, M. 1999. Projected Memory: Holocaust Photographs in Personal and Public Phantasy. – Bal, M. (Ed.), Crewe, J.V. (Ed.), Spitzer, I L. (Ed.). *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*. Hanover–London: University Press of New England, 3–23.
- Hirsch, M. 2008. The Generation of Postmemory. – *Poetics Today*, 29(1), 103–128.
- Jahn, M. 2005. Focalization. – Herman, D. (Ed.), Jahn, M. (Ed.), Ryan, M.-L. (Ed.). *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. London–New York: Routledge. E-book.
- Janion, M. 2007. Wojna i forma. – *Placz generała. Eseje o wojnie*. Warszawa: Sic!, 76.
- Jazdzewska-Goldsteinowa, E. 1995. Wstęp. – *Początek Andrzeja Szczypiorskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 9.
- Kachak, T. 2021. Hudožná reprezentaciã avtobiografičnoï pam`ãti u sučasnij ukrains'kij prozi dlã ditej ta ũnactva. – *Slavica Wratislaviensia. Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, 14, *Pamięć*, 173, 278–286.
- Kamińska-Maciąg, S. 2020. Pamięć o Wielkim Terrorze we współczesnej literaturze dziecięcej (na przykładzie *Breaking Stalin's Nose Eugena Yelchina*). – *Przegląd Rusycystyczny*, 3(171), 90–104.
- Kania, A. 2017. *Lekcja (nie)obecności. Dziedzictwo polsko-żydowskie w edukacji polonistycznej*. Kraków: Universitas.
- Kertzer, A. 2002. *My Mother's Voice: Children, Literature, and the Holocaust*. Peterborough: Broadview Press.
- Kidd, K. B. 2005. “‘A’ is for Auschwitz: Psychoanalysis, Trauma Theory, and the ‘Children’s Literature of Atrocity’” – *Children’s Literature*, 33, 120–149.
- Kokkola, L. 2003. *Representing the Holocaust in Children’s Literature*. New York–London: Routledge.
- Kończal, K., Wawrzyniak, J. 2011. Polskie badania pamięcioznawcze: tradycje, koncepcje, (nie)ciągłości. – *Kultura i Społeczeństwo*, 4.
- Landsberg, A. 2004. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia UP.

- Lutz, H. 2007. 'To Know Where Home Is': An Introduction to Indigeneity and Immigration. – Lutz, H. (Ed.), Rafico Ruiz, T. (Ed). *Beiträge zur Kanadistik*, 14, *What Is Your Place? Indigeneity and Immigration in Canada*. Augsburg: Wißner Verlag, 9–28.
- Majewski, P. (red.), Napiórkowski, M. (red.) 2018. *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Maruszewski, T. 2005. *Pamięć autobiograficzna*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Maternicki, J. 1998. *Edukacja historyczna młodzieży – problemy i kontrowersje u progu XXI w.* Toruń: Wydawnictwo „Dom Organizatora”.
- Michulka, D. 2018. Heterotopia and the Structure of Time in Marcin Szczygielski's Fantasy Novel *Arka czasu, czyli wielka ucieczka Rafała od kiedyś przez wtedy do teraz i wstecz* (trans. *The Ark of Time, or Rafał's Great Escape from Once, Through Then, to Now and Back Again*). – *Filoteknos*, 8, 131–148.
- Michulka, D., Gregorowicz, Ł. 2018. Czytanie pamięci – doświadczenie – emocje. Narracje literackie dla młodego czytelnika – teoria i praktyka odbioru (*Rutka Joanny Fabickiej*). – *Polonistyka. Innowacje*, 7, 41–58.
- Nora, P. (red.) 1998. *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nycz, R. 2017. Nowa humanistyka w Polsce: kilka bardzo subiektywnych obserwacji, koniektur, refutacji. – *Teksty Drugie*, 1, 18–40.
- Owczarek, B. 2001. Od poetyki antropologii do antropologii opowiadania. – Owczarek, B. (red.), Mitosek, Z. (red.), Grajewski, W. (red.). *Praktyki opowiadania*. Kraków: Universitas, 15.
- Oziewicz, M. 2016. Bloodlands Fiction: Cultural Trauma Politics and the Memory of Soviet Atrocities in *Breaking Stalin's Nose, A Winter's Day in 1939* and *Between Shades of Gray*. – *International Research in Children's Literature*, 9(2), 146–161.
- Pomorski, J. 2017. *Spoglądając w przeszłość. Studia i szkice metahistoryczne*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Ramos, A. M. 2010. Recent Portuguese Children's Literature: From Dictatorship to Freedom. – *Bookbird: A Journal of International Children's Literature*, 48(4), 28–34.
- Rembowska-Pluciennik, M. 2009. Wizualne efekty i afekty. Obrazowanie mentalne a emocjonalne zaangażowanie czytelnika. – *Teksty Drugie*, 6, 120–134.
- Saryusz-Wolska, M. (red.) 2009. *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*. Kraków: Universitas.
- Saryusz-Wolska, M. 2010. Zapomnieć się w pamięci. Pytania o badanie pamięci kulturowej. – *Kultura Współczesna*, 1, 81–82.
- Saryusz-Wolska, M. (red.), Traba, R. (red.) 2014. *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Scerbo, I. L. 2012. El campo de la literatura destinada a la infancia en Argentina: enunciación de los desaparecidos. – *AILIJ. Anuario de Investigación en Literatura Infantil y Juvenil*, 10, 195–206.
- Schwebel, S. L. 2011. *Child-Sized History: Fictions of the Past in U.S. Classrooms*. Nashville: Vanderbilt University Press.
- Shavit, Z. 2005. *A Past Without Shadow: Constructing the Past in German Books for Children*. New York–London: Routledge.
- Snell, H., Hutchison, L. 2014. *Children and Cultural Memory in Texts of Childhood*. New York–London: Routledge.
- Szacka, B. 2006. *Czas przeszły, pamięć, mit*. Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Szacki, J. 2011. *Tradycja*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

- Szpociński, A. 2004. Tworzenie przestrzeni historycznej jako odpowiedź na nostalgię. – *Kultura Współczesna*, 1.
- Szpociński A. (red.) 2005. *Wobec przeszłości. Pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej*, Warszawa: Instytut im. Adama Mickiewicza.
- Świetlicki, M. 2020. “You will bear witness for us”: Suppressed Memory and Counterhistory in Marsha Forchuk Skrypuch’s *Hope’s War* (2001). – *Anglica Wratislaviensia*, 58, 83–95.
- Tarkowska, E. 2016. Pamięć w kulturze teraźniejszości. – *Kultura i Społeczeństwo*, 4(60), 133.
- Topolski, J. (red.) 1981. *Świadomość historyczna Polaków: problemy i metody badawcze*. Łódź:
- Traba, R. 2009. *Przeszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Tribunella, E. L. 2010. *Melancholia and Maturation: The Use of Trauma in American Children’s Literature*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Ubertowska, A. 2007. *Świadek – trauma – głos. Literackie reprezentacje holokaustu*. Kraków: Universitas.
- Ulanowicz, A. 2013. *Second – Generation Memory and Contemporary Children’s Literature: Ghost Images*, New York–London: Routledge.
- Vice, S. 2004. *Children Writing the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave.
- Wądołny-Tatar, K. 2018. (Auto)biograficzna przestrzeń pamięci: (*Ostatnie piętro* Ireny Landau). – Niesporek-Szamburska B. (red.), Wójcik-Dudek, M. (red.). (*Od*)pamiętywanie – gry z przeszłością w literaturze dla dzieci i młodzieży. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 147–161.
- Wójcik-Dudek, M. 2020. *Reading (in) the Holocaust Practices of Postmemory in Recent Polish Literature for Children and Young Adults*. Trans. by P. Poniatowska. Berlin: Peter Lang, 2020.
- Young, J. E. 1988. *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.
- Żurek S. 2021. Nauczanie o Zagładzie w Polsce i Izraelu. Komparatystyka pamięci. O potrzebie badań empirycznych. – *Lekcje Polski(ego)*. Praktyki edukacyjne wobec niepokojów XXI wieku. – Gis A. (red.), Koc, K. (red.), Kwiatkowska-Ratajczak, M. (red.), Wobalis M. (red.). *Praktyki edukacyjne*, 2, Poznań: Wydawnictwo UAM, 165.